

ETIKA A PRÁVO V KONTEXTU LÉKAŘSKÉ ETIKY

Soňa Matochová¹, Tomáš Lajkep²

¹Ústavní soud ČR, Brno

²Katedra lékařské etiky, LF MU, Brno

Článek se zabývá vzájemným vztahem práva a etiky v oblasti zdravotnictví. Podává přehled vývoje názorů na vztah etiky a práva. Zdůrazňuje důležitost respektování etických pravidel při poskytování zdravotní péče.

Klíčová slova: morálka, etika, lékařská etika, právo.

Lékařská etika je druh specializované etiky, která se zabývá etickými otázkami týkajícími se chování lékaře při výkonu jeho profese. Zahrnuje i etické otázky, které se týkají oborů, jejichž poznatky jsou nezbytné pro výkon lékařské profese, např. biologie, chemie. Nesmíme zapomenout ani na zcela nové oblasti medicíny, v nichž jsou etické postoje formulovány v návaznosti na nově získané vědecké poznatky (otázky lidského genomu, klonování či reprodukční medicíny).

Lékařská etika se řídí stejnými zákonitostmi jako etika obecně a má úzký vztah k právu. Ostatně jak etika, tak právo se vyvinuly z původně jednotné vědy, filozofie. K hlubšímu pochopení povahy lékařské etiky je vhodné vymezit vztah mezi etikou, případně morálkou, a právem, neboť nám napoví mnohé o podstatě lékařské etiky, o vzájemném vztahu etiky a práva, a o tom jakou roli může právo sehrát ve vztahu k etickým požadavkům. V kontextu tohoto článku je etika chápána jako mravnost a morálka jako normovaná mravnost. Otázky, které se přirozeně nabízejí v této souvislosti, jsou následující: Jaká je role práva v oblasti lékařské etiky? Jakou roli může sehrát právo při prosazování a formulování etických požadavků? Směřují etické postuláty a právní normy ke stejnému cíli? Je tomu tak vždy a za všech okolností?

Připomeňme ještě, že ačkoliv lze obecně říct, že na každé povolání jsou kladeny etické požadavky, a u některých povolání je formulována speciální profesní etika, nikde se tyto požadavky neobjevují v takovém rozsahu a tak naléhavým způsobem jako u profese lékaře. To je dáno vysokou odpovědností, která je na lékaře kladena, a hodnotami, které jsou mu svěřeny, totiž život a zdraví člověka. Významnou úlohu etických požadavků v oblasti lékařské etiky dokumentuje tradiční používání Hippokratovy přísahy (vznik asi 400 př. n. l.) jako základu profesní mravnosti lékaře. Přes existenci právní úpravy pro oblast zdravotnictví, z níž se mimochodem jen malá část dotýká přímo povinností a odpovědnosti lékaře, lze podrobně vymezení povinností lékaře nalézt v především Etickém kodexu ČLK.

Nelze pochybovat o tom, že právo a etiku, případně morálku, můžeme chápat jako dvě od-

lišné kategorie i jako dvě spojené nádoby. Praktický rozdíl mezi právem a morálkou spočívá například v tom, že morálka je daleko víc „žita“ než teoreticky reflektována. Právo je oproti tomu systémem obecně závazných právních norem stanovených státem a vynucovaných prostřednictvím sankcí. Jeho smyslem je chránit oprávněné zájmy a práva osob proti jiným zájmům. Právní úvahy jsou ovšem vždy do určité míry limitovány tím, že se pokoušejí nalézt právě ten který fenomén, který by měl být identifikován a regulován systémem práva.

Avšak právo neexistuje ve společnosti samo o sobě a samoúčelně, je úzce provázáno s etikou a morálkou, někdy se uvádí, že je nástrojem morálky. Jinými slovy: morálka slouží jako nástroj k hodnocení a oceňování lidského chování. Je to morálka, která kriticky reflektuje naše jednání a předkládá určitý systém hodnot, na kterém je pak budováno právo. Vlivný teoretik etiky a práva N. Hartmann k tomu píše:

„Mravnost je principiálně odlišná a obsahově bohatší než právo a nikdy se nemůže a nesmí rozplynout v kodexu předpisů a to ani v předpisech ideálních. Etika ovšem v sobě musí obsahovat vůbec poslední důvod práva, musí ve své desce hodnot vyznačit hodnotu práva. Avšak její úkol tím nikdy nemůže být vyčerpán. Etika vykazuje zcela jinou šíři a bohatost obsahu... Právní „věda“ přijímá tuto hodnotu zcela jako danou. Nevymezuje její pojem, nýbrž jen pojmy vztahů a důsledků, které z ní vyplývají. Je to praktická věda v onom zprostředkovaném slova smyslu jako technika a medicína, které také nepojednávají o svých nejvyšších hlediscích, ale předpokládají je... Tedy právní věda a rovněž za ní stojící živý právní cit mohou mít pro etiku jen omezený význam. Vedou sice ke skutečné, opravdové hodnotě, ale právě jen k jedné z mnoha hodnot a to nikoli obzvláště dominující. A přísně vzato nevedou k ní, nýbrž jen k systému jejích důsledků...“ (1).

Ve smyslu výše zmíněné úvahy nás obzvlášť zajímá otázka, zda existuje nějaký průsečík etických či morálních hodnot a práva, bez ohledu na stav kultury, společnosti a dějin. Tím máme na mysli situaci, kdy je etický požadavek

a právní norma v souladu. V této souvislosti má svůj smysl zabývat se i přirozeným právem, které je chápáno jako nepsané a neměnné právo, jež odpovídá lidské přirozenosti a je nadřazeno právu pozitivnímu. Přirozené právo je tedy chápáno jako zvláštní výraz mravních hodnot. Ať už se postavíme na přirozenoprávní stanovisko či nikoliv, myšlenka přirozeného práva, a později z něho odvozených lidských práv, provázela dějiny evropské civilizace a zásadním způsobem ovlivnila podobu existujícího práva a zákonů.

Kategorií etiky, morálky a práva a jejich vzájemnými vztahy se zabývala celá řada významných filozofů, kteří je vzhledem k jejich zcela zásadní povaze začlenili do svých filozofických systémů. Na tomto místě je tedy vhodné provést určitý filozoficko-historický exkurs. Nebude se ovšem jednat o vyčerpávající pojednání, jeho cílem je upozornit právě na souvislost a provázanost práva s etikou, spravedlností a mravností.

Podle Platóna (427–347 př. n. l.) stvořili bohové člověka ne příliš dokonalého. Člověk není smyslově dostatečně vnímavý, nemá ostré zuby a drápy. V souboji s přírodou by těžko obstál, proto si musí budovat přístřešky, vyrábět zbraň a oblečení. Avšak společenský člověk mohl žít jen v malých skupinkách, protože kdykoli se více skupinek lidí dostalo k sobě, vypukly mezi nimi boje. Slitovali se Bohové nad lidmi a seslali **diké – spravedlnost**. Tak mohly skupiny lidí žít pospolu a postupně vítězit nad přírodou. Platón tak položil na vrchol všeho jsoucna vysoce abstraktní ideje, mezi nimi ideu spravedlnosti; na samý vrchol pak postavil ideu nejvyšší a podle jeho názoru nejdokonalejší, a to byla idea dobra. Podle Glautona a Adeimanta, kteří vedou dialogy v Platónově Ústavě, je přirozené, že každý sleduje vlastní zájmy, ale společnost musí vytvářet řád a spravedlnost, aby takové sebestředné zájmy držela na uzdě ve prospěch ostatních a zabránila naprosté anarchii. Lidé pak dodržují zákony, protože se bojí následků jejich porušení.

Podle Aristotela (384–322 př. n. l.) je nespravedlivý ten, kdo nedbá zákonů, za druhé člověk, který si osobuje více, a konečně ten, kdo nešetří rovnosti, takže spravedlivý bude patrně ten, kdo dbá zákonů a šetří rovnosti.

Právo je tedy zákonnost a rovnost, bezpráví pak protizákonnost a nerovnost (2). Mimořádně významným příspěvkem Aristotela k pojetí práva je jeho vyjádření rozdílu mezi právní a přirozenou spravedlností (mezi pozitivním a přirozeným právem). Přirozené právo je takové právo, které je uloženo přímo v lidské povaze, a jeho prostřednictvím zákony vládoucí v přírodě nabývají svůj bezprostřední výraz. Proti němu stojí právo zákonné, v němž zákony světového řádu nalézají vyjádření zprostředkovaně, tj. pravidly, normami danými člověkem. Přirozené právo má všude stejnou platnost, a to nezávisle na tom, zda se to lidem líbí či nelíbí; zákonné je však to, na jehož obsahu zpočátku nezáleží, ale je závazné, jakmile je již dáno.

Princip, který formuje morální vztahy mezi lidmi tedy sice pochází od Boha, ale není přímo tímto Bohem. Tak vznikala idea „přirozeného mravního zákona“ jako neosobní přirozené síly, která může být rozpoznána každým racionálně myslícím subjektem. Přirozený zákon zavazoval každého člověka bez výjimky a jakékoli náboženské systémy nemohly být s tímto zákonem v přímém rozporu. Tento antický výklad přirozeného světového řádu se promítl i do křesťanství, islámu a dokonce ovlivnil i judaistickou tradici (v osobě Maimonida), takže ve středověku učenci všech tří náboženství shodně zdůrazňovali vztah mezi Boží vůlí a stvořeným řádem, který zavazoval všechny jednotlivce, bez ohledu na jejich náboženské vyznání.

Podle T. Aquinského (1225–1274) nelze přirozené právo odvodit jinak než od práva božského, které se ztotožňuje s požadavky rozumu. „Správný rozum totiž jedná tak, že vůle každého se nese k tomu, co je mu přiměřené“ případně: „Musí se říci, že hříchem v lidských skutcích jest, co je proti řádu rozumu. Řád rozumu pak jest, že všechno zařizuje ke svému cíli...“ (3).

Lze doplnit, že i když to zdánlivě nebylo právo, kterému by Tomáš věnoval hlavní pozornost, přesto zaujímá klíčové místo v jeho filozofii. Tomáš rozlišuje čtyři kategorie práva, mezi kterými je hierarchická jednota. Nejvyšším právem a zákonem je *lex aeterna* – věčný zákon Boží, výraz Božské prozřetelnosti. Přirozené právo a zákon (*ius natural, lex naturalis*) je součástí božského práva, tou jeho částí, která je vyjádřena v přirozeném rozumu člověka. Třetí kategorií je *lex divina*, zákon a právo, které je zjeveno ve Starém a Novém zákoně. Nejnižší kategorií v Tomášově pojetí je *ius humanum, lex humana* – právo lidské. Tomáš definuje lidský zákon jako řád rozumu pro obecné blaho. Toto vymezení ho nutí, aby řešil vztah mezi pozitivním a přirozeným právem. Odvolává se na sv. Augustina, Tomáš píše: „Není zákon, leč spravedlivý.“ Platnost práva tedy spočívá na spravedlnosti. V lidských vztazích je věc spravedlivá, je-li v souladu s rozumem v té míře, ve které od-

povídá přirozenému právu. Pozoruhodné je, že Tomáš ponechává svobodná rozhodnutí stran práva na člověku s důvěrou v jeho subjektivitu. Za základ morálního života považuje subjektivní morální normu, která tkví ve svědomí.

Princip boží vůle byl však s nastupujícím osvícenectvím nahrazen jakýmsi principem osudové, neosobní a přírodní nutnosti. Osvícenecká generace politiků a právníků obrátila svou pozornost opět k přirozenému zákonu jako ke klíči, který měl umožnit pochopení vztahů mezi národy a lidmi navzájem. Zatímco idea Boha, který stvořil a udržuje tento řád byla odmítnuta, nebyla odmítnuta idea univerzality tohoto řádu. Základní morální nároky vznášené na člověka byly považovány za nedotknutelné, neboť se předpokládalo, že jsou součástí skutečnosti, tak jak působí sama o sobě. Osvícenství tedy reinterpretovalo více než tisíciletou ideu přirozeného práva v racionalistickém duchu – jako *ius rationale*. Podle H. Grotia (1584–1645) právě proto, že toto právo spočívá v základě přírody samé a člověku je jeho poznání dáno jeho rozumovou schopností, je toto právo nezávislé na bohu. Podle jeho výroku by tedy „přirozené právo by bylo, i kdyby nebylo boha“.

Dobře je to vidět především v práci B. Spinozy (1632–1677), u nějž Bůh a příroda je v podstatě jedno a totéž: „Bůh je absolutně nekonečné jsoucno, jemuž nelze upřít žádný atribut, který vyjadřuje esenci substance a Bůh nutně existuje... A tak jiná substance, než Bůh nemůže existovat.“ (4). Tím, že Spinoza přisoudil Bohu i atribut rozlehlosti, mohl se pokoušet nacházet boží vůli v přírodních zákonech a zpětně skrze zákony poukazovat na Boha. Připadalo mu tedy vlastně logické, že v oblasti etiky se můžeme pohybovat s takovou suverénní jistotou, jako v oblasti přírodních věd.

I. Kant (1724–1804) věnoval velkou pozornost jak právu, tak morálce, tak jejich vzájemnému vztahu. Úhelným kamenem Kantovy nauky o morálce je kategorický imperativ. Základní otázkou každé etiky je naše jednání. To je ovlivňováno naší vůlí. Do Kantovy nauky mravnostní je zasazeno jeho pojetí práva, které vychází z toho, že vnější svoboda je podstatná, pokud dává prostor k vnitřní svobodě. Smyslem práva je umožnění osobního rozvoje v morální a mravnosti. „Právo je souhrn podmínek, za kterých libovůle jednoho může být spojena s libovůlí druhého podle všeobecného zákona svobody.“ Kantova definice práva tedy stojí na zásadě rozumu, že svoboda jednoho má být ve shodě se svobodou druhého.

Kant uvádí: „K takovým zoufalým výsledkům jsme nevyhnutelně doháněni, nepřipustíme-li, že čisté právní zásady mají objektivní realitu, tj., že se dají prováděti... ať si empirická politika proti tomu namítá cokoli. Prává politika nemůže tedy učiniti žádného kroku, aniž se dříve poklo-

nila morálce... Právo musí býti člověku posvátné, byť to vládoucí moc stálo sebevětší obětí. Zde nelze dělit ve dvě a vymýšlet prostřednost pragmaticky podmíněného práva (mezi právem a prospěchem)...“ K tomu na jiném místě dodává: „Hraniční bůh mravouky neustupuje Jupiterovi, neboť ten ještě stojí pod osudem, tj. rozum není dosti osvěcený, aby přehlédl řadu příčin předurčujících, jež dovolují šťastný či špatný výsledek...“ (5). Jinými slovy: pragmatismus nás může svést na falešné cesty, jejichž výsledkem nebude úspěch, ale ztráta.

Na základě těchto předpokladů se začaly objevovat koncem 18. století první deklarace, jež vyhlášovaly rovnost a osobní svobodu všech lidí, nikoli z rozhodnutí nějakého panovníka, ale na základě „přirozených práv“. Z patosu francouzského prohlášení (1789) i ze staršího amerického znění (1776), vyplývá jednoznačně snaha prezentovat lidská práva jako nezczitelná, vrozená a individuální, přináležící všem. Emotivní prohlášení vzešlá z revolučního ducha doby pak byla přeformulována do střízlivého jazyka zákona. Na základě přirozených práv požadovali občané jednotlivých států přiznání práv občanských. Na počátku 19. století převládalo přesvědčení, že stát je zde především pro to, aby zabezpečil „individuální sféru ryze osobních a vrozených práv.“

Brzy se však situace začala měnit. Svým dílem k tomu mohl přispět i velký filosof G. W. F. Hegel (1770–1831), podle něhož požadavky jedince musí být v souladu se zájmy společnosti. „V podobě státu kráčí Bůh světem“ (6). V díle „Základy filozofie práva“ pojímá Hegel právo nikoli jako soubor jednotlivých právních norem a způsobů jejich realizace, ale jako komplex všech aspektů života společnosti. Hegel se postupně zabývá jednotlivými složkami práva. Nejnižší složkou je abstraktní právo, které vymezuje člověka jako právní osobu, další složkou je moralita, která se zabývá člověkem jako morálním subjektem a za poslední složku práva považuje mravnost jako konkrétní a objektivní určení svobodné vůle, jež si vytváří vlastní duchovní svět.

Ale ať už byly Hegelovy myšlenky interpretovány jakkoliv, začala být od čtyřicátých let 19. století zpochybňována myšlenka univerzálních a individuálních lidských práv. Myšlenku přirozeného práva zrelativizovala historická právní škola a po roce 1848 se do popředí dostal státní dohled na základní práva z velice pragmatických a dobově dobře známých důvodů.

Veškerým tendencím o vzkříšení myšlenky přirozeného souladu mezi morálkou a právem zasadil na dlouhou dobu ránu věhlas K. Marxe (1818–1883) a F. Nietzscheho (1844–1900), podle nichž je morálka vždy jen pragmaticky zdůvodnitelným zobecněním partikulárních představ o morálce. Nietzsche zdůrazňoval především relativitu morálky. Podle něj morální

soudy nejsou bezčasé a absolutní, nýbrž prokazatelně historické a společensky relativní. Marx zase vyložil právo jako vůli vládnoucí třídy povýšenou na zákon, jehož obsah je určován materiálními podmínkami života a zájmy vládnoucí třídy. Dané společenskoeconomické formaci vždy odpovídá historický typ práva. Právo a morálka tak byly zbaveny svého mravního obsahu a byl tak vytvořen prostor pro jejich zneužití.

Zcela zásadní obrat ve vztahu k etice a morálce však nastal po druhé světové válce. Norimberský proces (mnohými nazývaný „světová kšanda“) znovu oživil myšlenku univerzality a nezczizitelnosti základních práv a svobod. To bylo logickým důsledkem systematické likvidace národů a sociálních skupin v německých koncentračních táborech. Intelektuální síla zastánců relativizace lidských práv byla velká, ale mnohem větší bylo zděšení veřejnosti, když konečně vyšlo najevo, co se skutečně dělo v „lágrech“. Na základě těchto smutných zkušeností měl jedinec opět obdržet svá práva v „přirozeném stavu“ – to je především ve stavu nezczizitelnosti jakoukoli státní mocí. Z těchto podnětů vyšla také první „globální“ deklarace lidských práv, známá pod názvem „Všeobecná deklarace lidských práv“, vyhlášená OSN dne 10. 12. 1948. Již v úvodní formulaci je obsaženo přesvědčení, že reálně existuje „důstojnost vlastní všem členům lidské rodiny a jí odpovídající nezczizitelná práva.“ Toto prohlášení se nakonec stalo východiskem pro mnoho dalších mezinárodně závazných dokumentů.

Nelze se divit, že právě pro oblast medicíny, která byla pod vlivem fašistické ideologie zneužita, byla naléhavě požadována formulace etických a právních standardů. Na situaci reagovalo mezinárodní společenství i jednotlivé státy. Mezinárodní organizace CIOMS (Council for International Organizations of Medical Science) byla vyzvána, aby se ujala iniciativy v této věci. Později začala Rada Evropy pracovat pomocí systému odborných komisí, které se věnovaly etickým otázkám. Byla přijata řada doporučení i závazných mezinárodních dokumentů, které vytvořily novou úroveň etických a právních standardů. Nově vytvořený systém se stal posléze základem pro další zcela zásadní rozvoj lékařské etiky, když začal sloužit formulování a řešení dalších naléhavých otázek v oblasti lékařské etiky.

V této souvislosti se zmíníme o právním filozofovi G. Radbruchovi (1878–1949), který se stal světově proslulým díky tzv. Radbruchově formulaci, kterou publikoval jako reakci na protizidovské zákony z roku 1935 v článku „Zákonné neprávo a nadzákonné právo“ v roce 1946. Zde použil formulaci: „*Konflikt mezi spravedlností a právní jistotou lze patrně řešit jen tak, že pozitivní právo, zajišťované předpisy a mocí, má přednost i tehdy, pokud je obsahově nespravedlivé a neúčelné, kromě toho, jestliže roz-*

por mezi pozitivním zákonem a spravedlností dosáhne tak nesnesitelné míry, že zákon musí jako „nesprávné právo“ spravedlnosti ustoupit.“ (7) V Německu našlo toto přirozenoprávní stanovisko svůj výraz jak v judikatuře Spolkového nejvyššího soudu (1952), tak Spolkového ústavního soudu (60. léta).

Stále hledáme vztah mezi etikou a právem. Máme na výběr zjednodušeně řečeno dvě možnosti. Z pozice morálního relativizmu je možné chápat právo a morálku jako kulturně historicky podmíněné. Nelze dosáhnout konečného konsenzu, protože vždy budou existovat jednotlivci i skupiny s naprosto odlišným pohledem na tuto oblast. Právní i morální problémy jsou neřešitelné, protože jsou pouze dílčími pragmatickými opatřeními, jež mají zabránit extrémům. Vždy se budou objevovat nové a nové podněty, jež budou vyžadovat redefinování problémových oblastí a změnu přístupu. Z této perspektivy, řečeno s L. Lyotardem (1924–1998), „*pravidlo, které má platit za pravdivé, je pokládáno za přijatelné jen tehdy, jestliže se vřazuje do perspektivy možné jednomyslnosti rozumě uvažujících bytostí.*“ (8)

Druhou možností je názor, že přece jenom existují základní morální fenomény, jež se odrážejí v objektivní řeči práva. Právě k tomuto závěru se zdá směřovat výše uvedené pojednání. Od antiky je právo chápáno jako výraz spravedlnosti, za spravedlivého je považován ten, kdo dodržuje zákony. Rovněž středověké pojetí považuje za zákon jen takový, který je spravedlivý. S nástupem osvícenství se objevují různé názory, vesměs je ale právu i v tomto období přiznávána složka morality a mravnosti. Historická zkušenost ukázala, že ideologie mohou zneužít názorů, které vykládají morálku jako relativní a právo jako kulturně historicky podmíněný odraz své doby. Právo může plnit svou funkci jen tehdy, pokud je v souladu s mravními principy. Mezní zkušenost z druhé světové války vedla k vytvoření systému nových mezinárodních organizací a standardů pro oblast lidských práv, případně, pokud jde o oblast lékařské etiky, která nás zajímá v kontextu tohoto článku, o formulování standardů lékařské etiky na nových základech.

Z výše uvedeného pojednání můžeme tedy vyvodit následující **obecné závěry** týkající se vztahu etiky či morálky a práva:

- etika (morálka) a právo jsou naprosto nezastupitelné pro fungování společnosti

- etika (morálka) a právo jsou dvě rozdílné kategorie; etika je širší, řeší rovněž dilematické situace, zatímco právo nemůže formulovat pravidla pro všechny situace, které mohou nastat
- v průběhu historie se vyvinulo chápání přirozeného práva jako zvláštního výrazu mravních hodnot; v tomto smyslu existuje úzké spojení mezi etikou (morálkou) a přirozeným právem
- právo a zákon nesmí být v rozporu s etikou a mravností; právo, které se dostane do rozporu s etikou a mravností, není schopno plnit své funkce ve společnosti (např. regulační, kontrolní, výchovnou)
- vývoj mezinárodních organizací po druhé světové válce byl reakcí na zneužití práva a etiky nacistickou ideologií a měl zabránit opakování takových situací v budoucnu
- po druhé světové válce byl formulován názor, že povinnost dodržovat právo je dána tehdy, když toto právo splňuje zhruba požadavky morality (mravnosti), pokud je právo částí systému, který je ve státě založen na demokratických a právních principech
- soulad zákona s etickými pravidly je nezbytný proto, aby zákon byl vnímán jako spravedlivý a mohl ovlivňovat společenské dění žádoucím směrem.

Pokud jde o konkrétně **oblast lékařské etiky**, je zřejmé, že u profese lékaře je kladen více než kde jinde důraz na roli etických standardů. V případě lékaře se předpokládá vysoká mravní úroveň jako nutný požadavek pro výkon jeho profese. To souvisí s tradičním chápáním lékařské etiky jako profesního základu mravnosti, který je zcela přirozeně odůvodněn vysokými požadavky kladenými na tuto profesi. Všechny etické otázky v medicíně nejsou a nemohou být upraveny právem. V dilematických situacích, které jsou právě pro profesi lékaře typické, vyvstává potřeba mravního rozhodování. Přesto však ani zde nelze podceňovat právní úpravu, a to právě proto že stanoví závazná pravidla, která jsou vynutitelná, a jejichž nesplnění je postihováno sankcemi. Zákon by však měl jednoznačně podporovat mravní hledisko. Vzájemné působení obou těchto systémů působí ve směru žádoucího chování lékaře, které je vnímáno a hodnoceno jako profesní a etické.

Práce vychází z podporou grantu VNJH č. 6005.

Literatura

1. Hartmann N. Struktura etického fenoménu, Academia, 2002: 90.
2. Aristoteles. Etika Nikomachova, Petr Rezek, 1996, kniha pátá, str. 123.
3. Akvinský T. Teologická summa, druhá část, druhý díl, 1939: 849–1489.
4. Spinoza B. Etika, Svoboda, 1977: 377.
5. Kant I. K věčnému míru, O. Kypr, 1918: 75.
6. Hegel GWF. Pojem státu, přel. Chotaš J., v: Filosofický časopis 51/2, 2003: 317–325.
7. Radbruch G. Článek Zákonné neprávo a nadzákonné právo, 1946.
8. Lyotard JF. O postmodernismu, Základní filozofické texty, FÚ AV ČR, 1993: 202.